Амфорите с енглифични печати от България

Петър Балабанов [a]

[a] *Департамент Археология, Нов Български университет, София, 1618, ж.к. „Овча купел", ул. Монтевидео № 21, p_balabanov@abv.bg*

Amphorae with englyphic stamps in Bulgaria

Petar Balabanov [a]

[a] *Department of Archaeology, New Bulgarian University, 21 Montevideo Str., 1618 Sofia, Bulgaria, p_balabanov@abv.bg*

ABSTRACT

The publications of new materials allow to make observations on the characteristics, origin, dating and spatial distribution of the amphorae with englyphic stamps in Bulgaria.

Obviously the discussion about the origin of these amphorae will continue until incontestable evidence is found, such as furnaces or remains of their manufacture in situ or until a highly representative chemical analyses of the clay is carried out.

The amphorae with englyphic stamps differ from most of the similar vessels manufactured during the Classical and the Hellenistic periods in several typical particularities

The oldest stamps bearing only one name, were determined to belong the last years of the 5th c. BC and the first decade of the 4th c. BC. The dating of the stamps bearing eponymous name often with the affix "επι" at the beginning is more complicated. As a whole they are included in the period from 390/385 to 325/315 BC. The dating of the latest specimens of this type of vessels remains under discussion.

Against the backdrop of the current studies related to the importation of Greek amphorae in Ancient Thrace, the large spread of vessels marked with englyphic stamps in a vast geographical region (Dobrudzha and Ludogorie, to the west of the river Yantra and across the Thracian plain and the sub-Balkan valleys up to the nominal line to the west between Simeonovgrad-Elkhovo-Fakia) represents an interesting phenomenon.

KEYWORDS

Amphorae; englyphic stamps; Apollonia Pontica; Heraclea Pontica; Ancient Thrace

Въведение

Интересът към амфорите, маркирани с енглифични печати, датира отдавна. Публикуването на значителен брой доскоро неизвестни находки, придобити при археологически разкопки или попаднали по различен път във фондовете на музеите, позволиха да бъдат направени ред нови наблюдения за техния произход, характеристики, хронология и динамика на разпространение (Balabanov 2010; 2011; Boer 2008; Bozkova, Gyuzelev, *in press*). Днес ние разполагаме с над десет пъти повече находки отколкото по време на първите публикации по темата (Лазаров 1980). Новите сведения позволяват чрез географски анализ на находките те да се превърнат в обективен извор на нова историческа информация за развитието на стопанството и търговията в Древна Тракия.

Вече е очевидно, че дискусията за произхода на тези амфори не може да бъде

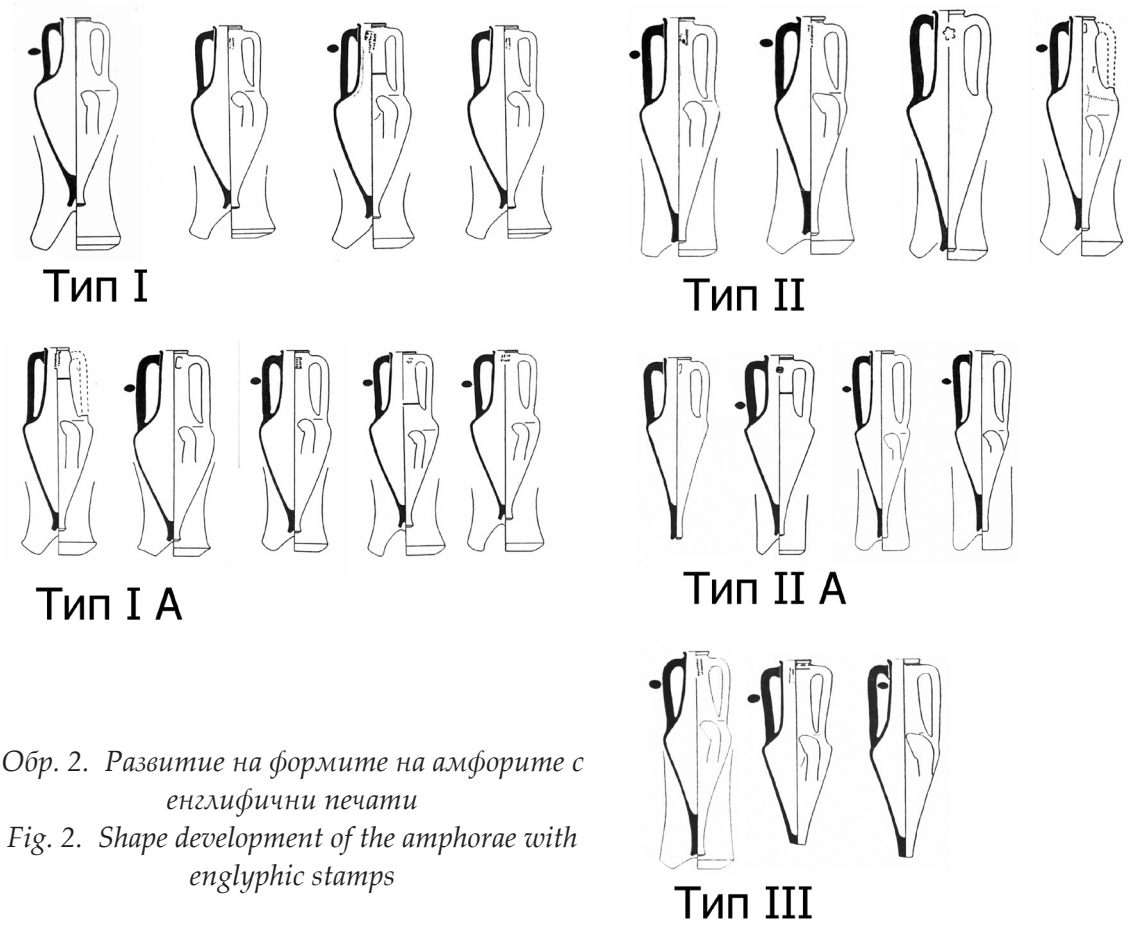

Обр. 1. Амфора с енглифичен печат
Fig. 1. Amphora with englyphic stamp

решена преди да бъдат открити крайни доказателства: керамични пещи за тяхното производство in situ или достатъчно представителни резултати от химически анализи на глината, от която са направени. Към момента може да се твърди само едно – всички доводи, според които за център на изготвянето им бе предложена Хераклея Понтика (Граков 1929) са несъвместими с резултатите от новите проучвания. Опитът на равнище работна хипотеза те да бъдат интерпретирани като продукция на Аполония Понтика към момента също така не може да бъде приет като окончателно решение (Balabanov 2010). Съображението важи и за компромисната идея, приписваща на Аполония Понтика поне част от продукцията на този тип амфори (Boer 2010, 113). Критиките срещу оспорването му (Кац 2007, 233-234) не водят до засилване на аргументите за техния хераклейски произход. Стана ясно, че е необходимо да се разработи и изцяло нов подход към процесите на анализ и интерпретация на този вид амфори (Балабанов 2012) (обр. 1).

Независимо от крайното локализиране на производствения им център, специалистите са единодушни, че тези амфори са сред най-често срещаните в басейна на Черно море и околните региони в продължение на почти едно столетие. В Древна Тракия те проникват на разстояние до 300 км на запад от морските брегове. За разлика от Западното и Северно Причерноморие в Грузия и Мала Азия са известни само като единични находки (Laval 2010; Balabanov, Garlan, *in press*). Интересна е съпоставката им с амфорите на друг черноморски полис – Синопе – чиято продукция е добре документирана далеч извън басейна на Черно море (Grace 1985; Conovici 1998, с цитираната литература). Наблюдението показва, че амфорите с енглифични печати следва да се разглеждат като продукт на специфичната икономическа конюнктура във вътрешнопонтийските икономически и търговски отношения, възникнала след края на Пелопонеските войни. Разгромът на Атинския съюз и установяването на спартански контрол над Проливите са се отразили отрицателно на контактите на черноморските полиси с техните традиционни контрагенти в Егеида. Още повече, че в хода на военните действия някои от тях, като остров Тасос, остров Хиос, остров Лесбос са претърпели сериозни поражения. Това е стимулирало развитието на търговията вътре в Черно море, където през IV в. пр. н. е се появяват няколко нови центъра за производство на амфори.

Амфорите с енглифични печати се отличават от повечето подобни транспортни контейнери, произвеждани синхронно през класическата и елинистическата епохи в най-известните производствени центрове по ред характеристики: относително грубата структура на глината от която са правени; сравнително високия процент на съдържание на пироксен и други минерални добавки; по-дебелите стени и грапавата им

Обр. 2. Развитие на формите на амфорите с енглифични печати
Fig. 2. Shape development of the amphorae with englyphic stamps

повърхност; в огромното мнозинство от случаите – доста небрежното оформяне на детайлите, като венчета и столчета. Устията на голям брой от тези амфори са деформирани при прилепването на дръжките, поради което имат неправилно елипсовидно сечение. Цветът на глината варира в доста широки граници от почти бял до тъмносив, но по правило се колебае в различните варианти на кафявото, очевидно като следствие от разликите в технологията на производството, прилагана от отделните майстори - обстоятелство, което също така ги отличава от синхронното производство на амфори на остров Тасос, например. Сериозни са разликите и при сравнение на количеството и разнообразието от добавки към тестото на глината, от която са произвеждани отделните съдове. Известни са екземпляри, в които те са в минимални количества, при това – сравнително ситно смляни. В повечето случаи обаче в глината с просто око се виждат едри късчета от различни минерали (Щеглов, Селиванова 1992). Макар да са малобройни, срещат се и екземпляри, при които повърхността на съда е допълнително огладена, в изключителни случаи – обмазана с фина глина, а под устното венче е поставена хоризонтална ивица от червена на цвят боя.

Благодарение на усилията на голям брой специалисти днес има добре обоснована схема на морфологичното развитие на този тип амфори, последно уточнена в началото на века (Монахов 2003, 123-145) (обр. 2). Тук е редно да отбележим, че съществуват редица допълнителни съображения към предложената в литературата схема. Преди всичко сравнително малките разлики в обема на съдовете от различните варианти не ни дават достатъчно основание да говорим за техния точен изходен стандарт и за дробните му подразделения. Остава открит и проблемът за динамиката на ерозията

на първоначалните стандартни стойности във времето. Догадката, че като критерий за обема може да се търси местен стандарт, която е добре аргументирана (Монахов 2003, 143-144.), показва, че той трудно може да бъде извеждан чрез познатите в елинистическия свят мерки по други тегловни системи. Предизвиква сериозни въпроси и определянето на точна хронология на периодите на производство и функциониране на различните варианти на формите на съдовете. Трудно преодолимо препятствие в тази насока е сравнително краткото време на съществуване на тези амфори – не повече от 100-130 години (Монахов 2003, 123-124; Кац 2007, 232-249). Най-сигурно според публикуваните материали изглежда датирането на първите и последни във времето варианти, докато за останалите все повече се налага убеждението, че са произвеждани, поне в някакъв отрязък от време, синхронно (Монахов 2003, 124-140).

Още едно сериозно отличие на разглежданите амфори, от продукцията на основните производствени центрове в Елада е почти цялостното маркиране на готовите съдове с оригинална технология – отпечатани в негатив надписи, поставяни върху шийките на съдовете. И при тях са известни многобройни варианти на съдържанието и оформянето на текста: на едни два, рядко три реда; в сложни геометрични форми; в негатив или бустрофедон. Сравнително голям е процентът на технически и граматичен брак – обърнати букви, произволно съкратени имена, сбъркани букви – което не е характерно за синхронните печати върху амфори в Елада. През последните години бе отбелязан значителен прогрес в определянето на хронологичните граници на трите типологични групи на тези енглифични печати, обединявани според критериите, предложени още от проф. Граков (Граков 1928). Печатите, които съдържат едно име се приемат като най-стари и са датирани в последните години на V или първата декада на IV в. пр. н. е. (Кац 2007; Balabanov, Garlan, *in press*). Уточняването на датата на поява и употреба на печатите с две имена, пред едното от които обикновено стои предлог „επι“ е по-дискусионнно. Като цяло те се вместват от специалистите в периода 390/385 – 325/315 г. пр. н. е. Ако за по-старите печати от тази група, при които имената на епонимите са известни от многобройни екземпляри в комбинация с няколко други имена, определянето на хронологическия период на производство не предизвиква особени разногласия, то за най-късните отнасяни след средата на столетието дискусията е доста сложна. Основният проблем идва от тяхната малобройност (някои са известни в единствен екземпляр) и спорната дата на някои от комплексите, в които са намерени. Най-много разногласия предизвиква определянето на третата – последна по време на появата си група печати. Някои от тях съдържат само едно име, по правило – силно съкратено, известни са отделни случаи на релефни печати. Малка подгрупа на късните печати са анепиграфни и съдържат само някакво изображение. Долната хронологическа граница на функционирането на разглежданите печати и на амфорите от този тип в последните изследвания се поставя между последните години на IV и първите десетилетия на III в. пр. н. е. (Conovici, Irimia 1991; Монахов 1999, 154-162, 426; Кац 2007, 246, 248). Тук трябва да се имат предвид няколко обстоятелства. Броят на съдовете от този последен хронологически период е доста скромен. Повечето от тях са намерени в ситуация, която може да бъде датирана само в доста широки хронологически граници. Характерен пример за трудностите при датирането по този метод са някои комплекси, цитирани от С. Монахов, в които присъстват амфори, по-стари с над четвърт век от другите находки (Монахов 1999, 477-484; 484-487). Освен това, за много от късните съдове принадлежността към разглеждания тип амфори не е установена със сигурност.

В литературата е прието, че имената, предхождани от предлог, принадлежат на магистрати, които са изпълнявали контролни функции в производствения център. През последните десетилетия бе постигнат сериозен прогрес в уточняването на тяхната хронологична последователност, като датирането на изпълняването на длъжността от отделните лица бе сведено до 10-15 години. По-сложно стои въпросът с голяма група печати, които съдържат две имена без предлог. Някои от тях, повтарящи двойките имена, известни от екземплярите с предлог, очевидно могат да бъдат приети за синхронни с тях, например Διονυσίο Αίθέρος и Διονυσίο ἐπί Αίθέρος (от колекцията в с. Дебелт) при други, които съдържат неизвестни от достатъчно други печати имена, или еднакви имена, носени от няколко души, възможността за точно датиране е сериозно ограничена, например Βοταχο ‘Ηρα[κλέιδα] (Монахов, 1999, 349, табл. 151, 4).

Още при първия преглед на данните за времето на проникване на амфорите с енглифични печати по нашите земи то бе ограничено между последните години на V и първите години на IV в. пр. н. е. (Лазаров 1980). Не може да бъде оспорено и наблюдението му, че взривното им разпространение през следващите десетилетия достига своя максимум около средата на столетието. След това техният брой стремително намалява за да изчезнат практически сред находките на амфори в Тракия към последната четвърт на същия век.[1] Откривани са на различни обекти и в комплекси с различен характер: надгробни могили и плоски некрополи като погребален инвентар или ковчези на детски погребения (Дремсизова 1962; Василчин 1994; Гетов 1994), комплекси от ритуални ями (Балабанов 1999; Lozanov 2010; Божкова, Ников 2010); градове (Lazarov 1980; Tzotchev 2008) и други (Балабанов 1984). Големият им брой дълбоко във вътрешността на страната дава възможност да предположим, че те са продължавали да бъдат използвани доста време след изчерпването на първоначалното им съдържание. Поради това в тези райони използването им като датиращ материал трябва да има предвид възможността съдовете да са попаднали в земята за последно определен брой години, може би десетилетия след като са били произведени.

В същото време резултатите от изследванията позволяват в районите на масово струпване на тези амфори предимно по крайбрежията, особено в случаите, когато се откриват в значителни количества в запечатани комплекси, те да се използват като сигурен датиращ материал. Тук не са редки находките на структури, съдържащи от няколко до няколко десетки идентични печата, което не предполага дълъг период на използването на отделните съдове (Bozkova 2011). Според нашите знания към момента можем да определим общите хронологически граници на разпространението на този вид амфори по нашите земи на юг от Балкана между 410/395 и 340-330 г. пр. н. е., а в североизточна Тракия – възможно няколко десетилетия по-късно. Публикуваните напоследък материали позволяват също така да очертаем трасетата, по които те са постъпвали към вътрешността от морските брегове.

Голямото нарастване на броя на известните находки позволява амфорите с енглифични печати да бъдат ползвани за наблюдения не само като част от материалната култура на своето време, но и за изясняването на някои детайли от икономическата и социална история на Древна Тракия.

Разглежданите керамични контейнери се откриват в особено големи количества

---

1 Датирането на някои все още малобройни находки в североизточна България и северна Добруджа в началото на следващото столетие към момента може да бъде прието като работна хипотеза, за доказването на която са необходими още аргументи.

в няколко големи полиса по северните и западните брегове на Черно море и в техните непосредствени околности, като Фанагория, Пантикапей, Херсонес Таврически, Керкинитида, Олбия, Тира, Никоний, Истрия, Калатис, Месамбрия и Аполония Понтика (Монахов, 1999), както и в центровете, интерпретирани като места за осъществяване на оптови търговски сделки, например известното Елисаветинско градище в делтата на р. Дон и м. „Костадин чешма" край с. Дебелт, Бургаска област. На територията на България находките от последните десетилетия показаха, че Аполония и нейните околности са били най-мощният център за дистрибуцията им към вътрешността на страната (Lazarov 1978; Damyanov 2005; 2011; Bozkova 2011).[2] Независимо, че точна сметка не може да бъде направена, вече може да се твърди, че в сравнение с находките от районите на други полиси по бреговете на Черно море (синхронни и съпоставими по икономически параметри с Аполония) в района между съвременните Бургас и Созопол находките на амфори – цели и фрагментирани, както и на енглифични амфорни печати, превъзхождат като брой не с проценти, а с пъти обема на находките на амфори и печати от други синхронни центрове като Тасос, Родос, Пепарет, Хиос, Менде, Синопе и други центрове с добре представена продукция.

В самата Аполония и обектите, разположени на 20-30 км около нея, съотношението на амфорите с енглифични печати спрямо всички останали според достъпните материали се движи около 10:1 и дори повече. Стойността на тази пропорция намалява в обектите, които се намират във вътрешността на страната, но остава достатъчно висока, както е документирано в района на Карнобат (Цочев 2009).

Колекцията от енглифични печати, намерена на обект „Костадин чешма", край с. Дебелт, Бургаска област, представлява добър пример за илюстриране на хронологията и динамиката на импорта на този вид съдове в земите южно от Стара планина. Именно от западния край на Мандренското езеро започва един от пътищата по суша за тяхното проникване към вътрешността (Balabanov, Garlan, *in press*). Количественият анализ на намерените там печати показва, че ако съдим по високата степен на повторяемост на имената на някои производители и магистрати, амфорите от този тип са постъпвали на обекта на големи партиди, произведени в една или няколко работилници. Добре познатите имена на фабриканти от първа хронологическа група като Σώτήρ I, Στασίχορ и Ἡρακλειδας, както и на епонимите от втора група Ἀλκέτας, Δεινόμαχος, Εὐγειτίων, Λύκον, Ἀρίστων и Στύφων се срещат тук в осем до петнадесет екземпляра. Показателно е, че независимо от значителния общ брой на печатите, в Дебелт са сравнително слабо представени или липсват широко известни от други археологически обекти (дори от Созопол, който се намира на 30 км от Дебелт по права линия и на около 60 по вода) имена на фабриканти като Ἀρχέλας, Ἀρχεςστράτος, Καλλίας, Ὀνασσοσ, Хίων или на магистрати, известни от стотици екземпляри като Καρακῦδής, Βάκχος или Σκῦθασ. Наблюдението може да бъде използвано като аргумент към идеята, че амфорите са пристигали в Дебелт нерегулярно. От своя страна това поставя въпроса за характеристиките на търговските партньори, честотата и обемът на търговските операции, както и за вида на стоките, които са получавани в замяна на съдържанието на амфорите.

Важно за отбелязване е, че амфори, маркирани с аналогични на намерените в

2 За съжаление повечето от тези материали не са публикувани. Използвам възможността, предоставена ми от Д. Недев, директор на музея в Созопол, за възможността да се запозная с много от тях.

Обр. 3. Печати от един щемпел, намерени в Дебелт (горе) и Кабиле (долу)
Fig. 3. Analogous stamps, found in Deultum (above) and Kabile (below)

Обр. 4. Енглифични печати от Ямбол, Казанлък и Стара Загора (снимките на последния ми бяха предоставени от М. Камишева
Fig. 4. Englyphic stamps from Yambol, Kazanlak and Stara Zagora (photos of the last stamp were kindly provided by M. Kamisheva)

„Костадин чешма“ енглифични печати се откриват дълбоко във вътрешността на Тракия (обр. 3). В същото време не е малък и броят на печатите от поречията на Тунджа и Марица, които нямат преки аналогии с колекцията от Дебелт, като например някои печати от района на Ямбол, или двата печата от музея в Стара Загора[3] (обр. 4). Това позволява да предположим, че по бреговете на морето южно от Стара планина е имало и други центрове, които са изпълнявали ролята на дистрибутори.

Сравнително малко са печатите от ранната първа хронологическа група, намерени в Дебелт, Аполония и други обекти в Древна Тракия. Те съдържат само имена на фабриканти като Ἀγάθων I, Ἡφαίστιος, Ὀρθεσίλας, Ῥαμφίας и се отнасят обикновено към последните години на V, но по-скоро към първото десетилетие на IV в. пр. н. е.

Сред епонимните печати, намерени в Дебелт, за най-късен се приема този на Διονυσιος II, отнасян обикновено към 40-те години на IV пр. н. е. Малко по-късни епонимни печати с имената на магистратите Σκϋθασ и Ἀμφίτασ са намерени в тракийския тюрсис, който се намира само на 6 км на изток от „Костадин чешма“ на брега на Мандренското езеро (обр. 5). Наблюдението позволява да предположим, че именно тогава – в края на столетието този път за проникване на амфорите с енглифични печати (а вероятно и на други керамични изделия) към вътрешността е престанал да функционира.

3 Благодарен съм на колегите от музеите в Ямбол и Стара Загора, които ми предоставиха снимки на тези печати.

Обр. 5. Печат на магистрата Скютас
Fig. 5. Stamp of magistrate Skutas

Картината в земите на север от Бургаския залив е доста различна. В Несебър броят на известните енглифични печати е сравнително скромен, но в околностите на Айтос и Карнобат те са обичайни в обектите, датирани през първите три четвърти на IV в. пр. н. е. Това позволява да предположим, че от тук е минавало основното трасе за проникването им на запад към Кабиле и долината на Марица. Трябва да отбележим, че на юг от района на Бургаските езера досега е известен само един печат, намерен в надгробна могила при с. Богдановo (Балболова 2003). По бреговата линия също не са известни подобни находки на юг от Маслен нос, което рязко контрастира с непосредствените околности на Аполония. Енглифични печати не са известни и от Сакар планина, както и от територията на европейска Турция, независимо от целенасочените търсения на няколко изследователи. Явлението едва ли може да се обясни само като плод на недостатъчни археологически разкопки и проучвания.

Добър пример за динамиката на импорта на амфорна тара на запад от полетата около Бургаския залив ни дава изследването на проф. Гетов за находките от този тип в Кабиле (Гетов 1994). Сред значителния като брой масив от находки тук съдовете с енглифични печати заемат доста скромно място. Към тях могат да се прибавят ред нови материали, открити през последните десетилетия в околността на големия античен център (Бакърджиев 2006). Сравнително често фрагменти от този тип контейнери се откриват и на запад от Кабиле (Велков, Кънчева-Русева, Игнатов 2002; Lozanov 2010). Независимо от нарастването на броя на известните находки през последните години обаче, те заемат минимален относителен дял в сравнение с количеството на амфорите, импортирани от други производствени центрове, документирани в долината на средна Тунджа.

Наблюденията върху хронологията и характера на проникването на амфори с енглифични печати в Централна Тракия ще бъдат сериозно прецизирани след пълноценното публикуване на резултатите от спасителните разкопки и проучвания от последните десетилетия, свързани с реализацията на големи строителни проекти, като магистрала „Тракия“. Според предварителните сведения интензифицирането на потока от стоки (и амфори) от Егеида и черноморското крайбрежие към централната част на Тракийската равнина започва по-рано от доскорошните представи (вероятно около средата на V в. пр. н. е.), след която дата значителни количества контейнери са започвали да постъпват в района по долините на р. Тунджа и р. Марица (Tzotchev 2010; Lozanov 2010). Предполага се, че основният поток е бил пренасян по

долините на големите реки, като поне част от стоките са били транспортирани по вода, до крайната възможност на плавателния фарватер. Ето защо те са били относително по-евтини на местните пазари от тези, пренасяни от района на Бургаския залив изключително по суша.

Хронологията на публикуваните от този район амфори с енглифични печати, в общи линии съвпада с тези, документирани в земите на изток от него. Като най-ранен от известните към момента можем да приемем фабрикантския печат на Ἀρχέλας, намерен близо до с. Зимница, североизточно от гр. Ямбол, отнасян към 90-те години на IV в пр. н. е. Основната част от този вид находки обаче се поставят в малко по-късно време: втората и третата четвърт на столетието. Един ранен печат върху амфора от остров Тасос е открит заедно с енглифичен печат на епонима Молосос в района на Сливен и може да бъде отнесен към началото на 80-те години (Китов, Димитрова, Сираков 2008). Два други печата, намерени при с. Розово, единият от които – от остров Тасос с името на Клейтос, а другият – енглифичен с името на Λυσίθεος (Tzochev 2009), маркират съжителството на продукцията на тези производствени центрове в долината на Тунджа поне до 40-те години на века. В същото време, за разлика от района на Бургас, тук съотношението между броят на тасоските и на енглифичните печати е точно обратен, докато първите са известни от десетки обекти, то вторите са по-скоро епизодични находки.

Независимо от малобройността на известните амфори с енглифични печати от долината на Тунджа, те представляват интерес по няколко причини. Преди всичко, за разлика от продукцията на другите елинистически центрове, те са превозвани изключително по суша, което би трябвало чувствително да ги оскъпи. Независимо от това общата характеристика на обектите, в които се откриват показва, че те са били популярен елемент на ежедневието и очевидно като цена са били достъпни на широк кръг от хора.

Сред публикуваните енглифични печати от вътрешността на Тракия се срещат най-често тези от втора хронологическа група. Според приетото датиране[4] те съдържат две имена, като често пред едното от тях има предлог „ἐπί“. Показателно е, че между документираните имена липсват повечето от приеманите за най-стари епоними като Ὀρθεσίλας или Κόας. От известните досега находки можем да приемем като най-ранен епонима Ἀριστοκλής (Lozanov 2010). Името на датирания малко след него епоним Молосос обаче се появява не само в Кабиле, но и в разположения на повече от 300 км от крайбрежието на Черно море Пистирос (Tsotchev 2010). Печатът с името на Менойтиос, който се датира от специалистите около 30 години след Молосос (Кац 2007, 430) към момента е „най-младия“ сред находките от вътрешността на страната (обр. 6). Това дава основание да приемем, че вносът на тези амфори към долините на средна Тунджа и Марица затихва веднага след момента на най-високата точка на експанзията им по черноморските пазари. Приблизителната дата на прекъсването на транспортирането им към вътрешността може да се отнесе около 340 г. пр. н. е.

Сравнително скромният брой на находките на този вид амфори в земите на запад от долината на Средна Тунджа може да бъде обяснен най-вероятно с трудностите на транспортирането им по суша. Очевидно те са постъпвали в района на сравнително малки партиди. В същото време обстоятелството, че се откриват в стандартни

4 Напоследък бе лансирана идеята, че е необходимо да се преразгледат критериите, според които досега този вид печати са групирани в отделни хронологични раздели (Балабанов 2012).

Обр. 6. Печат на магистрата Менойтиос от Стара Загора (снимка М. Камишева)
Fig. 6. Stamp of magistrate Menoitios from Stara Zagora (photo M. Kamisheva)

погребения със скромен инвентар, ритуални ями и културни пластове в селища, показват, че те са били сравнително евтини, но търсени на местния пазар. Засега обаче е невъзможно да определим основния център за дистрибуцията им в долината на р. Марица, каквато роля е играл несъмнено в района на средна Тунджа град Кабиле.

Границите на разпространение на тези амфори на юг от Балкана показват и друга интересна особеност. Основната част от тях (разбира се, почти без изключение, фрагментирани) се откриват в подбалканската котловина и южните склонове на Средна гора до района на Стара Загора (Табакова-Цанова 1991; Lozanov 2010). Дори епизодичните към момента находки извън границите на този район обаче не слизат по на юг от паралела на Елхово. Явлението е странно, доколкото тук няма изявени географски структури, които да ограничават по естествен начин разпространението на едни или други стоки. Това разпределение, ако не бъде опровергано в резултат на бъдещи разкопки и проучвания, дава основание да предположим, че вносът им е бил обвързан с конкретен автономен икономически и търговски обособен регион в източна и централна Тракия.

Най-значителната концентрация на амфори с енглифични печати на север от Балкана е документирана в резултат на археологическите разкопки и проучвания на територията на съвременна Румъния в районите на Оргаме/Истрия (Canarache 1957), Калатис/Албещи (Buzoianu, Bărbulescu 2001) и в района на делтата на р. Дунав. Значително по-малко са находките, регистрирани в района на крайбрежието между Шабла и Варненския залив (Лазаров, 1980; Todorova, Dimov *et al., in print*), както и на юг от него до нос Емине. В дълбочина до 100 км на запад от този отрязък от крайбрежието те също така са доста рядко срещани. Дори за района на Несебър, известните досега амфори с енглифични печати са значително (в десетки пъти) по-редки, отколкото в разположената само на 40 км южно от него Аполония.

Друго, засега невъзможно за обяснение явление, е сравнително слабото разпространение на този тип амфори по бреговете на долното и средно течение на р. Дунав (Божкова 2008), за разлика от сравнително многобройните находки по долните течения на другите големи реки, вливащи се в Черно море, като Днестър, Южен Буг, Днепър и Дон (Брашинский 1980; Монахов 1999; Mateevici 2007; Bylkova 2003; Былкова 2005). Тук те са известни както от селищни центрове, така и от могилни некрополи, разположени в близост до големи плавателни реки. Както става ясно от комплексите,

публикувани от С. Монахов, допълнени от някои по-нови находки (например Полин 2011), там те се срещат в значителни количества не само като гробен инвентар, но по-често като останки в комплексите с останки от ритуална трапеза. Независимо, че находки на амфори с енглифични печати са известни от непосредствените околности на Силистра (Лазаров, Бъчваров 1984), както и в Русе, те не са достатъчни, за да приемем, че са внасяни масово по течението на Дунав, западно от района на неговата Делта. Изненадващо поради това изглежда сравнително широкото им разпространение в различни обекти от Шуменска област и съседните ѝ територии (Балабанов 2012). При това тук амфорите с енглифични печати са известни от различни комплекси, като погребения (не само като гробен инвентар, но в някой случаи – и като ковчези), ями, но и открити селища (Дремсизова 1965; 1970; Лазаров, Бъчваров 1984; Василчин 1994; Иванов 2008).

Различни характерни фрагменти от амфори с енгифични печати, като устия и столчета са документирани тук в рамките на обекти, имащи различни функции в селищната система, преди доста време в хода на теренните проучвания (Антонова, Дремсизова 1973). При разкопки, извършени през последните години, подобни находки бяха намерени в селища, негативни комплекси, ритуални ями. Има и интересни находки, които трудно могат да се свържат с проучен археологически обект, като една цяла амфора, намерена при прокопаване на канал край с. Хърсово, която се съхранява в Шуменския музей[5] (обр. 7). Като най-стар в масива на тези амфори от района засега се очертава печатът на производителя Δάος, намерен в подножието на Шуменската крепост. Датирането му към първите две десетилетия на четвърти

Обр. 7. Амфора от с. Хърсово
Fig. 7. Amphora from the village of Harsovo

5 Искам да благодаря на колегите Г. Майсторски и Ст. Стойчев за възможността да се запозная с находките и да използвам техни материали.

Обр. 8. Амфора от село Браничево
Fig. 8. Amphora from the village of Branichevo

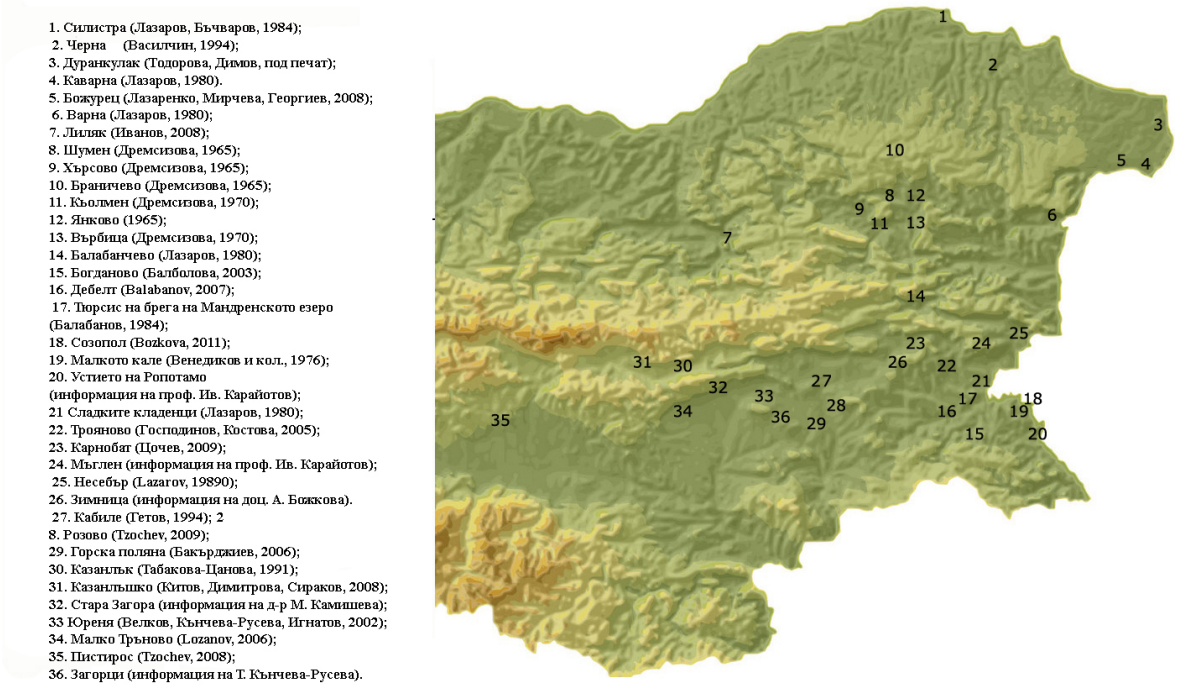
век е един от аргументите, че това селище е основано доста време преди кампаниите на Филип Македонски в Тракия.

Съвременни на печата от Шумен са находките от района на Силистра (Лазаров, Бъчваров 1984). Според цитираните схеми на хронологията на този тип печати, които не се отличават принципно при датирането на отделните хронологически групи, те могат да бъдат отнесени към последните периоди на първа група или към първите петнадесет-двадесет години на четвърти век преди нашата ера.

Все пак по-голямата част от известните находки от този район могат да бъдат отнесени към късната фаза на втора хронологическа група. Печатът на епонима Βάκχος според хронологията на В. Кац може бъде отнесен към периода 350–330 пр. н. е. Според морфологичните си белези и характера на тестото цялата амфора от с. Кьолмен (Дремсизова 1970) макар че няма печат, несъмнено се причислява към последния етап на производството на този тип контейнери и със сигурност датира от последната четвърт на столетието (обр. 8).

Разбира се, необходимо е да се има предвид, че амфорите с енглифични печати, както и други керамични контейнери, нерядко са попадали в земята доста време след своето производство. Характерно е например използването им в качеството на ковчег, като в некропола при Черна (Василчин 1994). Обстоятелствата на намирането им в подобна функция поставят още веднъж проблема с датирането на амфорите в смисъл на разликата между датите на тяхното производство и на окончателното им излизане от употреба.

Както бе отбелязано, за масов внос на амфорите с енглифични печати във вътрешността на Тракия може да се говори в периода след 385-380 г. пр. н. е. Поради очевидни географски причини те са могли да проникнат в страната само на изток от западните брегове на Черно море. Това прави възможна реконструкцията на основните трасета

Обр. 9. Карта на разпространението на амфори с енглифични печати в Древна Тракия
Fig. 9. Distribution map of the amphorae with englyphic stamps in Ancient Thrace

на тяхната доставка по суша, още повече като имаме предвид сравнително краткия хронологически период на интензивния им импорт (обр. 9). Очевидно е, че тези търговски артерии са служили и за пренос на други импортни стоки, като например луксозна керамика и метални изделия.

Съдове, маркирани с един и същ щемпел, са известни от крайбрежните обекти, като Дебелт и „Сладките кладенци" в Бургас. Същите бяха намерени при спасителни разкопки по трасето на автомагистрала „Тракия" в района на град Карнобат. Известни са амфори с енглифични печати от Сунгурларската долина, край с. Балабанчево (Balabanov 2010), през която през античността вероятно е минавал един от пътищата, пресичащ хребета на Стара планина на север. На запад от Карнобат е разположен районът на античния град Кабиле, от където са известни аналогични находки. Показателно е например намирането на еднакви печати с името на епонима Μολοσσός в Дебелт, Кабиле и Пистирос. Те маркират посоката на преноса на този тип съдове към вътрешността на страната. Разбира се не е обосновано да се разглеждат търговските трасета от елинистическата епоха като по-късните стабилни римски пътища. През времето на Одриската държавност преносът на стоки се е съобразявал както с особеностите на релефа, така и с реалната икономическа и политическа конюнктура в района. Поради това в случая става дума по-скоро за пространствени коридори с донякъде лабилни граници. Характерен пример за явлението е, наблюдението, че две-три десетилетия след като тържището в м. „Костадин чешма" край с. Дебелт престава да функционира, неговата роля поема укрепеното селище „Манастир тепе" край Бургаските минерални бани, разположен на около 30 км на север, отново в дъното на лиманно езеро – Атанасовското (Kiashkina 1995). От тук трасето се насочва на северозапад, отново към Карнобатско, откъдето стоките са продължавали на запад в посока Кабиле и вероятно на север към проходите през Стара планина по същите

пътища, както и по-рано. Към момента нямаме доказателства в подкрепа на идеята, че при възможност като пътни трасета интензивно са били използвани плавателните участъци на големите реки в Тракия (Tsotchev 2010). Липсата на значителни струпвания от амфори по техните брегове, както може да се очаква, ако допускането е близо до истината, ни кара сериозно да се усъмним в обема на вероятните превози.

Наблюденията върху разпространението на амфорите с енглифични печати дълбоко във вътрешността на страната имат своите аналогии и в други райони покрай бреговете на Черно море. По течението на р. Днестър те са проникнали на няколко стотин километра по северните склонове на Карпатите (Mateevici 2007). Както стана известно напоследък, импортни керамични материали, включително амфори с енглифични печати са проникнали и до центъра на Мала Азия, в района на град Гордион (Laval 2010). Очевидно е, че за да стигнат до толкова отдалечени от морските пристанища пунктове, те са били пренасяни по суша.

Географското разпределение на находките дава основание да се набележат и разклонения в основните трасета. По едно от тях, ориентирано по долината на р. Тунджа е вървял преносът на амфорите към Казанлъшката долина. Тук те се появяват не само като инвентар на погребения, но също така като находки в стандартни селища чак до най-горният участък от течението на реката в централното била на Стара планина. Друго разклонение, както казахме може да се предполага през Сунгурларската долина и главния хребет на Стара планина към района на Шумен. Трето отклонение на юг от Кабиле по средното течение на р. Тунджа е маркирано от находката при с. Роза. Основното трасе, по което са се движели амфорите е минавало южно от Средна гора и е достигало Пистирос. Една находка от укрепеното селища при връх Драгойна позволява да търсим и възможни отклонения на юг от него[6]

Значително по-трудно е да бъдат набелязани основните и второстепенни трасета на търговията с тези амфори в Североизточна България. Територията на Лудогорието и южна Добруджа се намират на съпоставима дистанция (като имаме предвид и особеностите на релефа) от двете зони с висока концентрация на находки: делтата на р. Дунав и крайбрежието между Истрия и Калатис, а също така – околностите на Бургаските езера с Аполония и Дебелт. Ако транспортът през планината е бил възможен главно през двата основни прохода: Ришкият и Върбишкият, то равнинния характер на терена на север от планината позволява той да се е извършвал практически във всяка произволна посока. Още по-логично е допускането, че големи партиди от амфори са проникнали от бреговете на р. Дунав към вътрешността.

Липсата на обекти, в рамките на които да се наблюдава значителна концентрация на останки от амфори с енглифични печати поне засега не позволява да се изявят сигурни центрове на вътрешна дистрибуция. По-скоро е допустимо, че те са били пренасяни в сравнително скромни количества, като допълнение към другите импортни стоки, постъпващи от крайбрежието на морето към вътрешността.

Разпръснатостта на находките и появата им в различни по своите функции и характер обекти дава възможност за още едно наблюдение. Очевидно цената на една или няколко амфори е била достатъчно ниска, за да бъдат купувани от широк кръг потребители със сравнително нисък социален статус. Това ги нарежда сред стоките, продавани на дребно за задоволяване на ежедневните потребности на купувачите.

---

6 Фрагментът от устие на амфора с изявени морфологични белези и структура на тестото, бе показан в изложбата „Тракийската крепост на връх Драгойна“ в НБУ през есента на 2013 г.

Логичният извод е, че през IVв. пр. н. е. в Тракия е съществувал голям брой частни собственици, които са разполагали с достатъчно икономически и финансови ресурси за да поддържат постоянно търсенето на импортни стоки.

От друга гледна точка присъствието на амфорите с енглифични печати върху по-голямата част от територията на Одриската държава е показател за функционирането на добре развита система за дистрибуция на импортни стоки още в края на пети – началото на четвърти век пр. н. е.

Прави впечатление, че независимо от интензифицирането на археологическите изследвания в Северозападна България, особено през последните години до момента от територията на запад от р. Янтра липсват находки на амфори с енглифични печати. Това едва ли може да се приеме като случайност, тъй като там импортните материали от Елада, датирани през I хил. пр. н. е. по принцип се срещат много порядко, отколкото на останалата територия на страната. Аргументирано обяснение на този феномен засега не може да бъде дадено. Сам по себе си той подсказва констатацията, че икономическото развитие в границите на тази територия значително се е отличавало по обема, интензивността и направлението на търговските отношения от процесите в други райони на Древна Тракия.

Дискусия

Анализът на археологическите паметници от гледна точка на извличането от тях историческа информация изисква привличането на голям обем от материали. В това отношение импортните стоки от Елада, откривани на територията на Тракия, са особено подходящи, тъй като са добре датирани и са известни пунктовете от които те се отправят към вътрешността. Географията на находките позволява да бъдат възстановени трасетата на придвижването им към определени райони и обекти във вътрешността на страната. В същото време, изследването на един отделен вид продукти дава възможност само за ограничени изводи. Интересно е да се проследи доколко изводите, направени въз основа на анализа на разпределението на амфорите с енглифични печати, могат да бъдат потвърдени или коригирани чрез изследването на други категории импортни изделия, преди всичко синхронни керамични контейнери, произведени в други производствени центрове.

Заключение

Амфорите, маркирани с енглифични печати, са добре датирани и изследвани, независимо от дискусиите около техния произход и детайлизирането на времето на производство на отделните съдове. Проследяването на трасетата, по които те проникват от морския бряг към вътрешността на Тракия позволява да получим представа за търговските операции през IV в. пр. н. е. между черноморските полиси и долините на Тунджа и Марица, както и равнините в днешна североизточна България. Присъствието им в различни по своите функции комплекси и обекти дава важна информация за социалната структура на Древна Тракия и за някои характеристики на нейната икономика през ранноелинистическата епоха.

Цитирана литература

Антонова, В., Дремсизова Цв. 1973. Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. *Известия на Народния музей в Шумен*, VI, 89-125.

Балабанов, П. 1984. Тракийски тюрсис близо до Бургас. *Известия на музеите в Югоизточна България*, VII, 11- 37.

Балабанов, П. 1999. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско. *Археология*, XL, 3-4, 62–77.

Балабанов, П. 2012. Амфоры с энглифическими клеймами. Новые наблюдения. *Античный мир и археология*, 16, Саратов, 240-255.

Бакърджиев, Ст. 2006. Археологически проучвания на тракийска надгробна могила в землището на с. Горска поляна, Област Ямбол. *Известия на музеите в Югоизточна България*, XXII, 108-113.

Балболова, М. 2003. Гробничен комплекс от могила "Тумбата", край с. Богданово, Област Бургаска. *Известия на музеите в Югоизточна България*, XX, 9–16.

Былкова, В. 2005. Новая находка комплекса амфор на Белозерском поселении. *Древности*, Харьков.

Божкова, А. 2008. Търговията с амфори в Долното течение на Дунав през елинистическата епоха. (Общи изследвания). *Известия на Регионалния муей-Русе*, XII, 188-199.

Божкова, А., Ников, Кр. 2010. Археологическо проучване на комплекс от ями в землището на с. Малко Тръново, Община Чирпан – югозападен сектор. Предварителни бележки. В *Югоизточна България през II-I хил. пр. Хр.*, Варна, 213-220.

Брашинский, Й. 1980. *Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.* Москва-Ленинград, 1980.

Василчин, Ив. 1994. Погребения в амфори в тракийския некропол при с. Черна, Добричко. *Хелис III/I*, София, 137–144.

Велков, К., Кънчева-Русева, Т., Игнатов, В. 2003. Спасителни разкопки на надгробна могила в м. "Юреня", с. Еленово, Новозагорско. В *Археологически открития и разкопки през 2002*, София, 55-57.

Венедиков, Ив. и кол.1976. Тракийски крепости и селища в Странджа. В *Мегалитите в Тракия*, т. I, София, 128-157.

Георгиева, Р. 2005. Каничка от Карнобатско с изображение на тракийски войн. *Археология*, XLVI.1-4, 32-40.

Гетов, Л. 1994. *Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV-II в. пр. н. е.).* София.

Господинов, К., Костова, К. 2005. Спасителни археологически разкопки на обект N° 16, ЛОТ 5, АМ "Тракия" в землището на с. Трояново, Община Камено. В *Археологически открития и разкопки през 2005*, София, 102-104

Граков, Б. 1928. Энглифические клейма на горлах некоторых эллинистических амфор. *Труды Государственного Исторического Музея*, I.

Дражева, Ц. 2006. Археологически проучвания на обект N 22, ЛОТ 5, ЯМ "Тракия", в землището на с. Кръстина, Община Камено. В *Археологически открития и разкопки през 2005*, София, 104-106.

Дремсизова, Цв. 1962. Могилен некропол при с. Браничево, (Коларовградско). *Известия на Археологическия Институт*, 25, 165-185.

Дремсизова, Цв. 1965. Надгробни могили при с. Янково. *Известия на Археологическия Институт,* XIX, 61-83.

Дремсизова, Цв. 1970. Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. *Известия на Археологическия Институт,* XXXII, 207-229.

Иванов, Ст. 2008. Проучвания на надгробна могила при с. Лиляк, Община Търговище. В *Археологически открития и разкопки,* София, 228-230.

Кац, В. 2007. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллиницма (*Боспорские исследования,* XVIII). Симферопол-Керч.

Китов, Г., Димитрова, Д., Сираков, Н. 2008. Тракийски могили в Сливенско. В *Археологически открития и разкопки,* София, 245-249.

Лазаров, М. 1980. Разпространението на хераклейските амфори и печати в Тракия. *Известия на Народния музей във Варна,* XVI, 5-21.

Лазаров, М., Бъчваров, Ив. 1984. Нови данни за предримския Дуросторум. *Добруджа,* 1, 89-94.

Лазаренко, И., Мирчева, Е., Георгиева, П. 2008. Елинистическо подмогилно съоръжение край с. Божурец, Каварненско. *Известия на Регионалния исторически музей в Русе,* XII, 136-147.

Монахов, С. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье комплексы керамической тары*. Саратов.

Монахов, С. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре.* Москва-Саратов.

Полин, С. 2011. Амфоры и клейма из кургана №32 у г. Орджоникидзе и некоторые вопросы амфорной хронологии. *Античный мир и и археология.* Саратов, 240-265.

Табакова-Цанова, Г. 1991. Принос към археологическата карта на Казанлъшкия регион. В *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 103-125.*

Цочев, Ч. 2009. Транспортни амфори. В *Спасителни археологически проучвания по трасето на АМ "Тракия", ЛОТ 5, обходен път на гр. Карнобат, 6+400 – 6+800 м.* Варна, 124-148.

Щеглов, А., Селиванова, Н. 1992. Оптико-петрографические исследования причерноморских клейменых амфор IV-III вв. до н. э. В *Греческие амфоры.* Саратов, 32-68.

Balabanov, P. 2010. The origin of amphorae with englyphic stamps. In D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds). *PATABS*, I, Paris, 19-22.

Balabanov, P. 2011. The amphora complex from V-IV BC near Debelt. In Ch. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (eds.). *PATABS,* II, Sofia, 117-129.

Balabanov, P., Garlan Y., *in press*. Les timbres amphoriques Grecs dits d' « Héraclée Pontique » et autres (première moitié du IVe siècle av. J.-C.) dans l`établissement de Kostadin tcheshma près de Dobelt (Bulgarie).

Balabanov, P., *in press*. The markets of Greek amphorae in south-eastern Bulgarian lands. Athena.

Bylkova V. 2003. The Chronology of Settlements in the Lover Dnieper Region (400-100 B.C.). In *Chronology of the Black sea area in the Period 400–100 B.C.* Aarhus, 217–244.

Boer J. 2010. Preliminary Observations on the Greek Transport Amphorae. In *Apollonia Pontica,* Gent, 98-121.

Bozkova, A. 2011. Englyphic Amphora Stamps from Tumulus No. 8 on Kolokita Promontory near Sozopol (the Ancient Apollonia Pontica). In Ch. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (eds.), *PATABS,* II, Sofia, 111-117.

Bozkova, A., Giuzelev, M., *in press*. Heraclean Amphora Stamps from the Burgas Bay Area and from the Interior of Ancient Thrace. Athena.

Buzoianu, L., Bărbulescu, M., Cheliţa-Georgescu, N. 2001. Ştampile amforice recent descoperite la Albeşti. *Pontica* XXXIII-XXXIV, 219-252.

Buzoianu, L. 1979. Noi ştampile de amfore de la Callatis. *Pontica,* XII, 76-95.

Buzoianu, L. 1992. Importurile amforice la Tomis în perioada elenistocă. *Pontica,* XXV, 99-163.

Buzoianu, L., Bărbulescu M. 2008. *Albeşti.* Constanţa.

Canarache, V., 1957. *Importul amforelor stampilate la Istria.* Bucuresti.

Conovici, N., Irimia, M. 1991. Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques á Satu Nou (comm. d`Oltina dép. De Constanza). *Dacia XXXV,* 139-176.

Conovici, N. 1998. *Les timbres amphoriques. 2. Sinope* (Histria, VIII). Bucuresti-Paris.

Damyanov, M. 2005. Graves with circles of amphorae in the Greek necropoleis in the Black sea. In: *Studia Archaeological Universitatiis Serdicensis* (Stephanos Archaeologicos in honorem Professoria Ludmili Getov), Suppl. IV, Sofia, 214-223.

Damyanov, M. 2011. Amphorae from a Tumulus on Kolokita Promontory near Sozopol (Apollonia Pontica). In Ch. Tzochev, T. Stoyanov, A. Bozkova (eds.). *PATABS*, II. Sofia, 87-101.

Grace, V. 1985. The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps. *Hesperia*, 54, 1-54.

Kac, V., Pavlenkov, V., Šceglov A. 1989. The Amastrian stamped pottery. *Archeologia,* 40, 15-28.

Kiachkina, P. 1995. Les contacts commerciaux des thraces de la region de Bourgas avec le monde Egéen (IVe-IIe av. J.-C.). In *Thracia Pontica* V, Varna, 175-194.

Lazarov, M.1978. Amphores et timbres amphoriques d`Heraclée Pontiquee trouvés á Apollonie Pontique. В *Изследвания в чест на В. Бешевлиев*, София, 48-56.

Lazarov, M. 1980. Timbres amphoriques de Nessèbre. In *Nessèbre,* II, S., 1980, 156-185.

Laval, M. 2010. Pontic Aegean and Levantin amphorae at Gordion. In D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds.). *PATABS,* I, 159-167.

Lozanov, Iv. 2010. On the import amphorae in Thrace (6-3 centuries B.C.) reflections of recent discoveries in the middle Hebros valley. In D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds.), *PATABS,* I, Paris, 85-96.

Mateevici, N.2007. *Amforele greceşti în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin.* Chişinău.

Šceglov, A. 1986. Les amphores timbrées d`Amastris. *BCH, Supp; 13, 365-369.*

Tsotzev, Ch. 2010. Between the Black sea and the Aegean: the diffusion of Greek trade amphorae in southern Thrace. In D. Kassab-Tezgör, N. Inaishvili (eds.). *PATABS*, I, Paris. 97-101.

Todorova, H., Dimov T. et al., *in print*. Durankulak, Band 3.

Tsotchev, Ch. 2010. Black Sea trade amphorae. In J. Bouzek, L. Domaradzka, Z. Archibald (eds), *Pistiros* III. Excavations and Studies. Charles University in Prague, 187-189.

Tsotchev, Ch. 2009. Notes on the Thasian Amphora stamps Chronology. *Archaeologica Bulgarica,* XIII.1, 55-73.

Amphorae with englyphic stamps in Bulgaria

Petar Balabanov

(summary)

In recent decades, there is an increased research interest in the amphorae with englyphic stamps found in Ancient Thrace. The newly available material facilitates some interesting observations (Balabanov 2006; 2010; Boer 2008; Bozkova, Gyuzelev 2010).

The discussion about their origin will continue until incontestable evidence is found, such as furnaces or remains of their manufacture in situ or until a highly representative chemical analyses of the clay is carried out (Fig. 1)

The amphorae with englyphic stamps are made of particular raw materials and have a special production technology.

A serious progress was made in recent years towards more precise chronology of these stamps, although the dating of their variants is debatable to a great extent. The most difficult to determine is the group of the latest examples that consists of limited number of stamps.

As it has been known for a long time, the amphorae with englyphic stamps appear in Bulgaria in the last years of the 5 th c. BC and the first decade of the 4th c. BC (*Л*азаров 1980). Their rapid distribution reaches its maximum towards the mid 4th c. BC, after which their number decreases drastically leading to their disappearance in the last quarter of the same century. They are found in different graves in terms of representativeness of grave goods and burial rites (*Д*ремсизова 1962; Василчин 1994; Гетов 1994); pit complexes (Балабанов 1999; Lozanov 2006; Божкова, Ников 2010); towns (Lasarov 1980; Tzotzev 2008) as well as in other sites (Балабанов 1984) .

The significant increase of the number of finds in recent years facilitates analyses whose results will form a base for observations and conclusions that relate not only to the archaeological investigations but also to the history of Ancient Thrace.

Along the Black Sea coast, the amphorae with englyphic stamps are most common in the town areas of several big poleis (Монахов 1999) and in adjacent sites interpreted as trade centres, such as Deultum or Elisavetinskoe gorodishche. The results of the excavations of Apollonia Pontica indicate that this town and its hinterland may have been such a centre[7] (Damyanov 2005; Damyanov 2007; Bozkova 2007).

7 Unfortunately, most of the finds are unpublished. I express my gratitude to the Director of the

The assemblage of englyphic stamps found during the rescue excavations in the locality 'Kostadin chesma' will serve as a major point of reference for finds found to the south of Stara Planiana for many years to come (Balabanov, Garlan, *in press*).

Stamps recorded from Deultum are also found well in the interior of the country and far from the coast (Fig. 3). Equally, however, there are numerous finds from Thrace that do not have analogues in Deultum[8] (Fig. 4).

A representative picture for the situation to the west of 'Sv. Iliya hills' is the study of the transport amphorae from Kabile (Гетов 1994).

The englyphic stamps from Central Thrace belong to the second chronological group and they have names of manufacturers and eponyms often (but not always) with the affix "επι" at the beginning. The earliest so far known eponym is that of Aristokles (Lozanov 2006). The latest eponym appears to be the one of Menoitios (Fig. 6).

In Dobrudzha amphorae with englyphic stamps are recorded in several sites along the coast in the area of Istria-Orgame (Canarache 1957), Callatis-Albeşti (Buzoianu 1979; Buzoianu 1992) and along the channels of the Danube Delta.

Due to the type of archaeological investigations in recent decades, a major part of the amphorae with englyphic stamps in South Dobrudzha and Ludogorie derives from burial complexes (*Д*ремсизова 1965; 1970; *Л*азаров, Бъчваров 1984; Василчин 1994; *И*ванов 2008).

The earliest among the finds from the hinterland are those found in the burial near Silistra. They belong to the last phase of the first chronological group.

The majority of finds from this area, however, belong to the stamps with eponyms and more precisely to the late phases of the second chronological group. The latest from the so far known stamps with eponyms is that of Bakhos, dating to 350-330 BC. According to its morphological characteristics, the amphora from Kyolmen (*Д*ремсизова 1970) represents a rare example of non-stamped amphora and it is dated even later – to the end of the 4 th c. BC (Fig. 8).

During the Hellenistic period the amphorae with englyphic stamps appear well into what is now Bulgaria. Their initial point of distribution is exclusively along the Black Sea coast. This raises the question of their transport and routes of distribution. The short period of their use makes it easier to analyze them as synchronous (Fig. 9).

Judging by the so far known finds, the route of their distribution in the area to the south of Stara Planiana starts from Burgas Bay. The site of Deultum appears to be one of the important re-distribution centres. As mentioned above, there are stamps from central Thrace that do not find analogues in Deultum. This gives ground to suggest that there were other sites along the Black Sea coast that had imported the amphorae with englyphic stamps. The westernmost find so far is from Pistiros that is more than 300 km from the Black Sea coast. This southern route had two branches. One was used to supply the sites in the Kazanlak valley, the other, the areas of South Dobrudzha and Ludogorie via the mountain passes of Varbitsa and Rizh.

In Northeast Bulgaria, the routes of distribution are more difficult to outline. The

Sozopol museum - Mr. D. Nedev for the opportunity to see many of them. The above quoted publications present a fraction of what is stored in the museum.

8 I would like to thank to the colleagues from Yambol and Stara Zagora museums for the photos of these stamps.

problem is the flat landscape of the Danube plain that accommodates transport of commodities in every direction. The possibility that some of the amphorae were delivered to various points along the Danube and then re-distributed to the south should not be excluded.

The wide distribution of the amphorae with englyphic stamps and the fact that they are found in many different archaeological contexts suggest intensive supply along the main trade routes. At the same time, their modest number in comparison to containers from other production centres shows that they were not a regular goods.

The presence of the amphorae with englyphic stamps in numerous sites of various function argues for an intensive retail market in Ancient Thrace from the very beginning of the Hellenistic period.

At present, the lack of such kind of finds in Northwest Bulgaria remains poorly explained.